

Utilització del sòl, sistemes agraris i hàbitat rural (observacions comparatives)*

Orlando Ribeiro

La confrontació de les formes de l'hàbitat rural amb les condicions naturals i les tradicions ètniques no ha donat cap resultat decisiu; per contra, aquestes formes es presenten estretament solidàries amb altres aspectes del paisatge rural: els sistemes agraris i la utilització del sòl. El conjunt constitueix allò que hom podria anomenar els «assentaments humans», l'empremta dels quals caracteritza la major part dels territoris on ha pogut arrelar una civilització agrícola. Mig segle de recerques a les quals –arran d'una lluminosa síntesi de Demangeon (el Caire, 1925)– els congressos internacionals de geografia han aportat una remarcable contribució, no han assolit resultats vàlids des de l'òptica de la geografia general, és a dir, de les lleis que expressen relacions necessàries, a les quals sembla defugir la complexitat dels fets analitzats. Tanmateix es desprenen un cert nombre de tipus que presenten, en medis físics i humans força diversos, analogies colpidores. Situant-nos des del punt de vista comparatiu i utilitzant el material de les nostres pròpies recerques, voldríem confrontar els fets que permeten fixar les característiques d'alguns d'aquests tipus i assajar de deduir-ne la tipologia general.

* Orlando RIBEIRO, «Utilisation du sol, systèmes agraires et habitat rural (Remarques comparatives)», a: *Síntese e Método, Opúsculos Geográficos*, vol. I, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, 1989, p. 207-220. Edicions anteriors al *Volume jubilaire Marguerite A. Lefèvre*, Lovaina, 1964; *C.R. du XVIII Congrès International de Géographie*. Rio de Janeiro, 1956, vol. IV (publicat el 1966); *Ensaio de Geografia Humana e Regional*, Lisboa, Livraria Sá da Costa Editora, 1970, p. 243-258.

Traducció de Jesús Burqueño Rivero.

El poblament concentrat a la península Ibèrica

La vila agrupada al mig dels seus camps, presentada com un tipus corrent a l'Europa medial, domina també una gran part del món mediterrani. Envoltada d'hortes, de tancats de pedra o d'un cinyell verd amenitzat per la irrigació, constitueix el centre d'un dilatat espai ordenat atenent una economia cereal·cola i pastoral. Hom ha descrit manta vegada l'antiguitat i els caràcters d'aquest sistema a l'Europa medial, que comporta camps oberts cultivats en règim de rotació triennal, amb una anyada de guaret verd sotmés a la lliure pastura. Alguns autors han cregut poder oposar aquest model d'ocupació del sòl, que va acompanyat de velles tradicions comunitàries germàniques, a l'individualisme agrari que l'organització del món romà hauria fet triomfar a l'Europa meridional. Amb tot, hom retroba a la península Ibèrica les característiques essencials del sistema: camps d'un sol propietari sense murs i sense tanques, rotació obligatòria (bianual al nord de la Serralada Central, triennal al sud, però amb una sola collita de cereals, seguida d'un any de repòs i d'un altre any de feines preparatòries), pastura lliure i ramat comunal, ajuda mútua en els treballs agrícoles, particularment en la collita, autoritat dels consells de la vila, a vegades fins i tot redistribució anual de parcel·les a conrear en els terrenys mantinguts en l'estadi d'utilització comunitària. Hom pot reconstituir l'extensió i la generalitat d'aquest sistema gràcies als testimonis que romanen a les regions muntanyenques i aïllades on, tot i això, amb el contacte brutal de la vida moderna, es troba en via de descomposició. Encara s'evidencia en l'hàbitat per la cohesió de la vila aglomerada al bell mig dels camps buits, envoltada d'una franja verda sotmesa a una gran intensitat de conreu i a una total llibertat de treball. Constituïda per vergers a l'Europa medial, per hortes¹ o olivars als països mediterranis, de vegades per una explotació cereal·cola en miniatura on, a força d'adobs i de donar tota mena d'atencions a la terra, s'arriba a suprimir o a escurçar el guaret; aquest cinyell contrasta amb l'aspecte vast i uniforme de la *campagne*. Aquesta darrera correspon absolutament a l'*openfield* clàssic, del qual hom troba encara al centre de la península Ibèrica alguns aspectes ben clars: la prohibició de posar tanques als camps per no destorbar el pastoreig, les viles on l'extrem dels carrers resta tancat per una barrera en el límit de les terres de conreu de cereals per impedir als ramats de fer malbé els cultius. Malgrat la desaparició de les institucions comunitàries i la constitució d'una propietat pagesa prou fragmentada, l'hàbitat resta fortament concentrat i ningú no pensa a anar-se'n a viure lluny de la vila, al mig de les seves terres.

Les planes i els altiplans poc aixaragallats, on cap obstacle del relleu impedeix l'artigat, semblen prestar-se especialment al desenvolupament d'aquest sistema. De fet, el mot *plaine*, amb el qual hom designa en els parlars tradicionals del nord de França una vasta campanya cereal·cola, evoca alhora les

1. N. del t. En castellà en l'original francès. En la resta d'esments equivalents també hem adoptat la forma catalana.

condicions del relleu que semblen inseparables de la seva gènesi. En els forts pendents i en els terrenys més pobres que no han estat afectats pel procés d'artigat, es troben, sota formes residuals, restes dels antics boscos que havien cobert el país. Quant més complet és l'arranjament de l'espai agrícola, més definida es presenta la separació entre els camps i els boscos. A Castella, aquest procés ha dut fins a la gairebé total desaparició de l'arbre. La *Tierra de Campos*, per exemple, no és més que una plana de cereals d'horitzons infinits que puntegen de tant en tant pobles grans amb cases de tàpia ajagudes al voltant d'un alt campanar d'església, i on es veuen, errant al bell mig dels guarets o dels rostolls de blat, immensos ramats d'ovelles. La uniformitat del relleu (conca sedimentària poc o gens aixaragallada) i l'absència d'obstacles han permés un aprofitament agrícola total, i cap testimoni de la vegetació primitiva del país no ha estat respectat.

L'extensió d'aquest model, ben definit a Castella la Vella i en els seus confins, cap al sud i cap a l'oest no s'ha produït sense que s'hi hagin introduït importants modificacions. La inestabilitat tectònica del marge continental i la proximitat del nivell de base atlàntic han contribuït a trossejar els vells altiplans. Un país de *bocage* s'insinua en aquest relleu esquerp en què la dispersió va acompanyada del domini de les pluges atlàntiques i on els camps de panís regats a l'estiu alternen amb prats ben xops d'aigua a l'hivern. Vers el sud, la sequedat progressiva del clima i la menor fertilitat del sòl que se'n desprèn donen com a resultat l'allargament del guaret (pas del sistema bianual al triennial), amb algunes persistents taques de màquia sotmeses a conreus episòdics o deixades per a la vida pastoral. L'economia forestal s'afegeix al sistema agropastoral; la importància del bestiar augmenta amb la durada del guaret (ramats d'ovelles, porcs amb pastura de glans), l'arbre resta espars al mig dels camps i es fa servir pel fruit (olivera, castanyer, gla dels roures per als porcs), l'escorça (alzina surera), la fusta, les fulles (om) que es donen al bestiar. Es compensa així el feble rendiment unitari (sòl poc fèrtil, sequera) i sobretot la petita part de l'explotació posada en cultiu (rotacions tradicionals amb divisió en sis o set llaurons dels quals només un o dos són conreats cada any). Els camps d'arbres s'oposen a la vertadera «campanya» nua, les regions amb plantacions (olivars, vinyers) del domini mediterrani als països de cereals de l'Europa medial. Nogensmenys, al voltant d'antigues viles que han constituït centres importants d'organització de l'espai, en els afloraments de roques eruptives que han donat lloc a sòls argilosos profunds, a les planes no atacades per l'erosió on els productes de l'alteració de les roques no són empobrits per l'escolament, la campanya (*terra campà*) ha triomfat damunt l'arbre i la màquia. Aquesta troba el seu àmbit en les millors terres o en terres d'ocupació antiga (d'altra banda les unes i les altres coincideixen sovint). En els terrenys pedregosos o en els forts pendents que donen lloc a sòls molt minsos i pobres (on l'artigat sovint data d'algunes desenes d'anys), sembla que la disciplina del sistema agrari es relaxa: llargs guarets, restes de bosc espontani (*montado*, *montanera* d'alzina o de sureira) i de vegades –fet que sembla paradoxal però que és fàcil d'entendre– ins-

tal·lació d'illots d'una propietat pagesa desenvolupada de manera insensible en els terrenys que els senyors no cobejaven pas.

La gran propietat, constituïda al ritme dels progressos de la Reconquesta, generalment es va superposar a velles organitzacions vilatanes que han deixat poques empremtes. Potser precisament per haver-ne heretat l'essencial del sistema agrari, amb les mateixes conseqüències pel que fa a l'hàbitat. Tant a l'Extremadura espanyola com a l'Alentejo, hi ha grans poblacions plenes de pagesos sense terra, on els solcs de llaurada s'aturen als murs cecs de les darres cases. Sovint, ni tan sols hi ha lloc per al cinyell verd, la propietat pagesa no s'ha pogut desenvolupar, ofegada pels *latifundia*. És un país cerealícola absolutament típic: blat alternant amb lleguminoses (faves, cigrons) i amb els guarets pasturats que l'expansió de nous conreus farratgers de secà està a punt de suprimir. En aquestes contrades, l'hàbitat resta fortament concentrat en grans aglomeracions vilatanes o en petits pobles sense ravals, que apareixen sobtadament enmig dels camps. A aquestes aglomeracions s'afegeixen els masos aïllats, que constitueixen els centres d'explotació de les grans propietats (*montes, cortijos*): per l'allunyament entre els uns i els altres, per la separació respecte dels camps (murs cecs, amb totes les obertures donant a l'eixida), per la forta cohesió entre els edificis de l'explotació, pel nombre d'habitants que agrupen (sovint més d'un centenar), per tot això aquests s'oposen a l'escampament de cases i a la varietat en la utilització del sòl (fragmentació de la propietat, policultiu, petits sectors de regadiu, multiplicitat de camins), que caracteritzen les taques d'autèntica dispersió de l'hàbitat, aparellada a l'esquarterament d'algunes grans unitats agràries o a l'ocupació insensible dels darrers illots de màquia.

L'aglomeració de l'hàbitat i la constitució d'un paisatge obert de «campanya» cerealícola resten així en estreta relació amb unes institucions socials tan diverses com la comunitat urbana i la gran propietat. L'una i l'altra, en mantenir la terra agrupada sota un règim d'explotació uniforme, han inscrit en el paisatge el mateix tipus d'utilització del sòl. L'una i l'altra s'han revelat particularment eficaces en les comarques de relleu suau (planes o fragments d'altiplans poc aixaragallats), on cap obstacle no ha impedit els primers desemboscaments i on els camps es poden organitzar al voltant dels pobles sense solució de continuïtat. L'una i l'altra semblen en via de desagregació sota la influència de sistemes agraris o de condicions naturals que han afavorit el regadiu, el policultiu, l'afebliment de les traves comunitàries o la fragmentació de la propietat. Sorgides versemblantment d'un substrat de civilitzacions rurals anteriors a la més antiga organització «històrica» d'Europa que ha fet triomfar l'individualisme agrari, l'*openfield* i la comunitat vilatana es tornen a trobar intactes dins regions que van rebre una forta influència romana. La gran propietat senyorial, que els historiadors de la península Ibèrica han relacionat sempre amb el *latifundium* romà, ha desembocat, per raó d'un sistema agrari anàleg, en unes formes d'hàbitat i d'utilització del sòl ben similars. S'erraria, qui no les relacionés amb certes condicions físiques que no n'expliquen pas la gènesi, però que es mostren favorables al seu desenvolupament. Caldrà remarcar, d'altra

banda, que institucions socials tan oposades com la comunitat pagesa i la gran propietat hagin donat lloc a resultats convergents.

Comparació amb l'Àfrica negra

Examinem ara un exemple de país de raça negra (contrades interiors de la Guinea portuguesa) i assagem de deduir-ne les característiques específiques dels assentaments humans, sota l'aparença caòtica dels camps africans.

Es tracta d'un país de planes o de baixes calmes escassament erosionades per uns quants grans rius, format de cuirasses laterítiques recobertes d'un sòl lleuger prou profund per permetre el desenvolupament d'una sabana força atapeïda, clapejada d'alguns bosquets densos. L'hàbitat és agrupat, format de pobles que tenen d'entre un centenar i més d'un miler d'habitants, on les cabanyes de palla s'arreglaren a banda i banda dels carrers, al voltant de places ombrejades on els homes s'asseuen per fer-la petar. Cada cabanya dóna per un costat al carrer, i per l'altra costat té una eixida o petit jardí; el poble resta així envoltat d'un cinyell tancat on es practica un policultiu molt complex destinat a finalitats alimentàries o artesanals (arbres fruiters, tubercles, cereals, cotó, plantes tintòries, etc.) i de cledes per bestiar que agrupen tots els bovins de la vila (diverses bèsties per família). Dins d'aquests tancats, en els quals treballen les dones, s'utilitzen els fems i les deixalles de les cases; el seu emplaçament és estable mentre el poblat no canviï de lloc, i els horts són sotmesos a un règim de conreus variat i permanent. Al voltant del poblat es practiquen conreus itinerants d'artigat, per tal d'obtenir cereals (mill, sorgo, *fonio*) o cacauet. El primer ocupant trenca simbòlicament algunes branques per tal de marcar la seva apropiació; des d'aquí s'estén a vegades fins allà on arriba l'incendi de la brolla. La riquesa s'avalua en caps de bovins i no en terra conreada, ja que aquesta no és objecte de cap mena de contracte. El pasturatge pren una gran importància en l'economia i en l'alimentació, i pot comportar en alguns pobles veritables migracions pastorals. El poblat mateix és provisional i l'ull experimentat descobreix, entre les taques de brolles retornades a l'estat silvestre, els arbres fruiters que assenyalen l'emplaçament d'assentaments abandonats. Tanmateix, quan el poblat roman durant un cert nombre d'anys, s'arriben a esbossar rotacions de conreus, les rompudes tendeixen a agrupar-se en un mateix sector i a desplaçar-se d'un any a l'altre segons un cert ordre. Quan la gent vol conrear un nou tros de brolla en un altre lloc, el poblat sencer canvia d'assentament i el ramat es desplaça, la gent conserva els mateixos lligams de família, d'obediència i de veïnatge.

Aquí retrobem l'estadi primordial del poblat que, fins i tot abans de fixar-se, constitueix una entitat social d'una remarcable cohesió; la institució precedeix, aparentment, el sistema d'ocupació efectiva del sòl. D'altra banda, retrobem l'oposició entre el policultiu permanent i acurat dels horts i el conreu en camp obert que envolta les viles d'Europa abans descrites. A primera vista, res

no és més diferent que una campanya nua i el terror africà entrebancat d'arbres, a penes ocupat pels conreus, de contorns irregulars i inestables, sempre prest a fer reaparèixer la brolla en la qual ràpidament es perden els vestigis de la seva fugaç ocupació. Però no és pas forassenyat de comparar els conreus itinerants africans i els llargs guarets del món mediterrani, els arbres espontanis que tant en un cas com en l'altre destorben els camps, els tancats i el cinyell verd que a l'Àfrica i al Mediterrani envolten l'aglomeració, la importància del ramat que supleix el feble rendiment agrícola. Es diria que, per damunt de la discontinuïtat del desert, la Mediterrània enllaça amb el món tropical per certs trets arcaics de la seva economia, dels quals no trobem cap empremta als vells paisatges agrícoles de l'Europa medial.

La dispersió al Brasil

Una gran extensió del Brasil tropical, a banda de les plantacions, de les pastures i dels espais agrícoles immediats a algunes poblacions, ofereix un exemple de dispersió inorgànica que va acompanyada de tècniques agràries anteriors a l'ocupació portuguesa i que va escapar a la seva influència. En les regions d'antiga economia sucrera (Bahia, Pernambuco), l'agricultura tradicional empra encara les potents arades d'origen portugués, tirades per diverses parelles de bous i que llauren els solcs segons les corbes de nivell. Per contra, la policultura de subsistència *caboclo*,² basada en el conreu del blat de moro o de la mandioca en un tros de brolla artigada i cremada que s'abandona al cap de cinc o sis anys, només empra l'aixada, i els solcs es fan segons el pendent —procediment enfadós que accelera l'erosió del sòl.

Una barraca de terra per damunt d'una carcassa de fusta i coberta per un sostre de palla acull la família pagesa; al voltant de la barraca, alguns bananers, llegums i fruiters. Aquesta tècnica de construcció, importada de l'Àfrica negra amb els esclaus, s'ha estès per tot el Brasil rural, i ha estat adoptada per tots els immigrants de baix nivell de vida, ja siguin descendents d'antics colons alemanys vinguts a menys o pagesos japonesos. La simplicitat tant de la construcció com del material, que hom es pot procurar al bosc veí i a qualsevol indret on les roques apareguin recobertes d'una gruixuda capa d'alteració argilosa, n'explica la sorprenent difusió. El tros llaurat es desplaça al voltant de la barraca; quan el sòl s'esgota per aquests conreus depredadors, s'abandona la barraca perquè és fàcil bastir-ne una altra en un nou camp de brolla artigada. Aquest policultiu de subsistència, que domina en les regions més endarrerides, que són també les més aïllades, es troba arreu en estat residual, enmig de les plantacions i de les praderies i al voltant de les principals ciutats. Sorpren veure, a algunes desenes de quilòmetres de Salvador (Bahia), senyals d'una agricul-

2. Els caboclos són els pagesos mestissos d'indi, sovint indis gairebé purs, però que només parlen portugués i han rebut la influència portuguesa en la religió i en els costums.

tura itinerant d'artigat que assegura alhora l'abastament del poblat de combustible. Arran de l'artigat, hom envolta el petit camp amb els troncs dels arbres abatuts; després de la collita, el camp s'abandona i es crema la tanca per fer carbó de llenya; l'any següent, el carboner es desplaça, tomba arbres, esgarra el sòl i obre el pas a l'erosió.

La conseqüència de l'ús freqüent d'aquests sistemes agraris és la immensa extensió de les *capoeiras* o boscos secundaris degradats, on brillen les fulles argentades de l'*embaúba* (*Cecropia*), arbre de sotabosc que és el signe d'antigues rompudes abandonades. Com a resultat de la desaparició dels grans arbres, es desenvolupa una vegetació espinosa i inextricable d'arbustos i lianes, que fa l'estassada encara més difícil; és per això que, en certs racons de l'Amazònia, els pagesos s'estimen més escometre la vertadera selva i malmetre-la sense estabilitzar-hi els camps de conreu. El paisatge presenta l'aspecte caòtic i inacabat d'un mantell forestal en el qual es poden reconèixer els vestigis de la depredació, els trossos de conreu que l'escorxen, les cases aïllades o en petits agrupaments que indiquen una presència humana que no ha donat lloc a densitats de població elevades ni a l'organització total de l'espai. Hom dubta a emprar el terme *disseminació*, que suggereix la idea d'un procés orgànic de poblament. De fet, es tracta més aviat d'*aïllament* en l'hàbitat, d'ocupació rudimentària del sòl, d'anarquia en un sistema agrari que no obeeix més que al ritme ràpid de l'esgotament del sòl. L'evolució històrica, més que les condicions físiques, explica aquest paisatge. Els indis han estat foragitats cap a l'interior per la instal·lació de grans explotacions sucreres que feien servir la mà d'obra esclava importada de l'Àfrica negra; els seus poblats, amb enormes cabanyes comunes, han desaparegut; els *aldeamentos* (literalment: organització en pobles), duts a terme amb una finalitat de proselitisme pels pares jesuïtes toparen amb l'oposició dels colons, que no volien pas sostreure els indis a l'esclavatge; l'economia rural, des dels inicis de la seva organització, s'orienta sobretot vers el comerç o el gran consum urbà. El poble, en el sentit d'aglomeració i d'organització rural, que funciona com una comunitat pagesa o com una reserva de mà d'obra agrícola, no s'ha constituït mai al Brasil. Els únics paisatges agraris ben establerts s'han format al llarg de xarxes urbanes embrionàries on batega una vida de relació que sovint sembla desproporcionada en comparació dels petits nuclis de població. El Recôncavo de Bahia, amb els seus tres sectors rurals —canya de sucre, tabac i mandioca—, on el desenvolupament ha estat suscitat per la demanda del mercat urbà i per les exportacions de la ciutat de Salvador, n'ofereix un exemple ben clar. Així, s'han constituït grans explotacions on es practica l'agricultura o la ramaderia d'especulació (*fazendas*), amb una nombrosa clientela que ha substituït l'antiga mà d'obra africana. Entre els «senyors i esclaus»³ descrits en una obra cèlebre sobre l'organització tradicional del Brasil rural, els vertaders pagesos no han trobat pas lloc. La policultura de subsistència, que

3. Gilberto FREYRE, *Casa Grande e Senzala*, el títol del qual, en traducció francesa i anglesa, correspon a l'expressió citada en el text.

va acompanyada d'un hàbitat rudimentari i escampa caracteritza la immensitat de l'espai que roman al marge dels circuits de la xarxa urbana i del negoci comercial de les grans explotacions, tenint en compte les dimensions del país, la feblesa numèrica dels quadres de la colonització i l'adopció de les tècniques indígenes de l'agricultura itinerant amb artigues.

Regadiu i dispersió a Guinea i a Goa

En el cas precedent, la dispersió de l'hàbitat està en relació amb un estadi inorgànic de la utilització del sòl i amb un sistema agrari poc favorable a la constitució de camps de conreu permanents. Dos països d'arrossars tropicals, la regió litoral de la Guinea portuguesa i Goa, ens donen, per contra, l'exemple de regions profundament organitzades gràcies a la utilització d'una tècnica agrària molt perfeccionada, amb un hàbitat que, tanmateix, rebutja tota concentració.

El marc natural d'aquests dos països és fàcilment comparable, així com l'esquema dels seus assentaments humans: amples estuaris que continuen per dilatats fons al·luvials fàcils d'aplanar i xops d'aigua, tancats per una «cotilla» d'altiplans laterítics tabulars on afloren cuirasses estèrils, amb alguns sòls molt minsos i empobrits. Als altiplans, magres collites esporàdiques de cereals inferiors alimentades per les pluges del monsó; en el fons de les valls, prèviament endegades, aplanades, drenades i tallades per sèquies de rec, els arrossars permanents (amb dues collites per any a Goa, una d'elles amb rec); al peu dels vessants, senyalat per una línia de fonts, les cases disperses sota l'ombra dels cocoters (a Goa) o de les palmeres datileres elàis (a Guinea), dos arbres providencials dels quals és ben conegut el complex paper que tenen en l'alimentació, la beguda, la cistelleria, la confecció de sostres i de cabanes, la producció d'oli, etc. El reompliment recent de llargues valls en un marge litoral envaït pel mar afavoreix la constitució dels arrossars: però cal un treball considerable, constant i disciplinat per construir dics de molts quilòmetres de llargària, per aixecar parets de terra, per aplanar els fons, per regularitzar els pendents de manera que es retengui l'aigua i s'asseguri l'evacuació de l'avinguda, i per reparar els estralls que les pluges torrencials del monsó provoquen cada any en aquests complexos i fràgils sistemes. No es poden entendre pas aquests treballs sense una col·laboració efectiva i disciplinada d'un gran nombre de pagesos, és a dir, sense una forta organització urbana. La vila existeix, doncs, en tant que és institució, els habitants tenen consciència de pertànyer-hi i el seu nom designa tota l'àrea on s'escampen les cases. A Goa, com en una gran part de l'Índia, una comunitat formada per un nombre limitat i fix de famílies posseeix les millors terres —les quals són arrendades als camperols—, administra els censals, fa mantenir dics i canals, assegura el culte i les obres socials. El temple hindú o l'església catòlica, a la plaça on es fa el mercat, constitueixen el centre i l'element de cohesió de la «vila»; però, en realitat, aquesta està formada per una sèrie de nuclis disposats en ordre lax, habitats per certes castes o grups professionals.

A Goa, les comunitats urbanes, organitzades en profit dels bramans o d'una casta cristiana que els disputa la preponderància, estan en estreta relació amb els amples fons al·luvials endegats mitjançant arrossars que, arrendats, n'asseguren la prosperitat. Aquesta organització no va néixer pas al país, sinó que és el resultat de la infiltració ària a l'Índia dravídica, que va superposar com a castes superiors els individus de pell clara a una parròquia rural dels *shudra* de pell fosca (és conegut que en diversos parlars de l'Índia *casta* vol dir «color»). S'ha constituït en els confins de l'Índia àrida per necessitats de regadiu; allà es caracteritza per un hàbitat fortament concentrat, les cases s'agrupen al centre d'una horta sotmesa a un treball constant i disciplinat. En expandir-se cap al sud, la «ciutat» ha mantingut tota la força com a institució; el costum dels treballs en comú ha permès l'explotació integral dels fons al·luvials; la dissociació de l'hàbitat, que manté malgrat això tota la seva cohesió espiritual i social, expressa, d'alguna manera, l'eficàcia d'un sistema complex d'organització de l'espai. El mateix succeeix a la Guinea litoral, on les cases s'escampen al voltant dels aiguamolls arranats com a arrossars, fet que contrasta amb les aglomeracions que, en els altiplans de l'interior, practiquen una agricultura itinerant d'artigat. Cal remarcar en aquestes viles (que des del punt de vista de l'hàbitat, no mereixen gaire aquest nom) els contractes socials que, per damunt de l'escampament de les llars, tendeixen a mantenir la cohesió i la disciplina dels habitants. Una hipòtesi generalment admesa pels geògrafs i etnòlegs francesos considera les tribus del litoral com a *foragitades* pel reflux de les poblacions de l'interior amb hàbitat inestable, practicants d'una agricultura itinerant i del pasturatge. Aquestes tribus potser han heretat la cohesió del poblament de l'agricultura amb artiga; en experimentar l'atracció dels immensos aiguamolls allargats, el poble es dispersaria segons la forma del terreny que es posava en conreu. Un sentiment de seguretat en un país organitzat pot suavitzar els lligams de veïnatge en profit dels avantatges de l'explotació agrícola: llavors la disseminació s'imposa a l'aglomeració.

Es podrien citar en països mediterranis molts exemples, tant de grans viles gairebé urbanes en el centre de la seva horta, com d'un escampall de cases disseminades, on cada pagès o granger s'estima més d'establir-se a la seva parcel·la per tal d'evitar els desplaçaments diaris. Costa d'acceptar que les institucions socials que permeten una forta organització de l'espai s'hagin pogut formar fora de les concentracions que apleguen els homes i els donen el sentiment de comunitat i la disciplina dels treballs col·lectius. D'altra banda, s'entén que un cop aconseguida l'organització de l'espai, l'hàbitat s'hagi pogut transformar sota la força d'altres requeriments (esperit individualista, proximitat dels llocs de treball). La disseminació és un fet secundari en el temps, però tan orgànic com ho pugui ser la vila concentrada mateixa; aquesta se situa simplement en un estadi diferent d'evolució.

Al Perú: supervivències incaïques i empremta espanyola

El Perú ens forneix la substància d'un altre gènere de reflexions. És conegut el paper preponderant que ha tingut, juntament amb Mèxic, en el conjunt de

la colonització espanyola a Amèrica, per l'atracció de les seves riqueses mine- res i pel prestigi de la seva avançada civilització indígena, present encara avui dia en el tipus físic dels habitants, en les tècniques agràries, en l'ús general de la llengua quítxua. Amb tot, el geògraf que coneix Espanya resta de vegades corprès per una impressió de *déjà vu* que el porta a cercar a Europa l'origen d'alguns paisatges peruans. Lima, admirable rèplica d'una bonica ciutat espanyola, resta envoltada d'una horta establerta en el piemont litoral de la serralada dels Andes i alimentada per les aigües que baixen de la muntanya. Tot recorda els grans regadius d'Andalusia i del Llevant: la plana àrida, el rerefons de muntanyes, l'organització de les sèquies, les cases amb terrat escampades enmig d'una policultura rica i variada, l'estreta relació que uneix la vila i l'horta, com una mena de gran raval agrícola que fa que aglomeracions que poden depassar el centenar de milers d'habitants tinguin una empremta rural sorprenent. Ras i curt, l'ambient clàssic del regadiu.⁴ Els *páramos* o altiplans andins evocuen, de manera no menys impressionant, l'altra cara de la vida agrària espanyola, el secà: grans viles amb murs de tàpia o de maons crus, agrupades al bell mig d'una campanya buida, envoltades d'un cinyell de closes on es practica un acurat cultiu que exigeix atencions i femades abundants, en contrast amb els llargs guarets que caracteritzen els camps; per reforçar l'analogia amb un paisatge d'Extremadura, l'arbre residual no hi manca pas (com a la *montanera*), ni el ramat; l'un i l'altre compensen els baixos rendiments d'una agricultura de secà en un clima de matís àrid i l'exigüitat de la superfície sembrada cada any. Una cadena de ciutats «colonials» assenyala l'antiga ruta de Lima a Cuzco: testimonien, per la regularitat de la seva planta desenvolupada al voltant de la plaça major⁵ i per la qualitat dels seus monuments, la preocupació per organitzar el país i la força de l'empremta de l'ocupació espanyola. Però, com que els inques practicaven també el regadiu i la construcció amb fang, a vegades resulta difícil separar, en els elements de la vida rural, les herències indígenes de les tècniques importades. La península Ibèrica mateixa ens ofereix força exemples de combinacions harmonioses d'influències musulmanes sobre un vell rerefons local que ja havia explotat les condicions naturals favorables: el regadiu per exemple, preromà sens dubte, però fortament tenyit de les tècniques aportades per la invasió musulmana (una elit àrab al capdavant de pobles de tots els confins àrids de l'Àfrica del Nord). Brasil, amb la diversitat de la seva immigració en el curs del darrer segle, ofereix tota una gamma d'aquests paisatges de colonització, creats pels alemanys a la vall de l'Itajaí, on els prats i els bosquets recorden l'Europa medial, pels viticultors italians a l'estat de São Paulo, pels horticultors japonesos o portuguesos en la proximitat d'algunes grans ciutats.

És en aquest sentit que caldria entendre, en geografia rural, les influències ètniques; els arrelats usos i costums agraris que els colons duen amb ells i que

4. N. del t.: en castellà a l'original.

5. N. del t.: en castellà a l'original, seguit de la traducció al francès.

potser només prosperen allà on el medi físic o humà està preparat per rebre-les. Hom comprèn la mena de superposició d'influències diverses que han contribuït, malgrat els orígens variats, a caracteritzar alguns països d'antiga civilització com si fos una empremta feta per múltiples petjades: al llarg de les èpoques, la seva personalitat geogràfica, pel joc d'aquestes influències, que han anat actuant en la mateixa direcció, es fa més i més acusada.

Conclusions

A la fi d'aquesta investigació, que planteja problemes sense donar-los solució, constatem com estem de lluny d'una *teoria* de l'hàbitat en les seves relacions amb la utilització del sòl i els sistemes agraris. Tanmateix assajarem d'extreure'n l'abast general de les relacions que suggereixen els casos esmentats anteriorment. Hem presentat expressament exemples oposats de tècniques d'ordenament de l'espai que, tot i que comporten sempre una organització social amb una forta disciplina col·lectiva, s'expressen ara per l'aglomeració, ara per la dispersió de l'hàbitat. La vila concentrada sembla precedir la dispersió. Mentre es practica la rotació de conreus i la ramaderia extensiva, la concentració de l'hàbitat i la campanya nua tenen tendència a mantenir-se. Una agricultura itinerant amb restes de vegetació espontània (guaret forestal d'artigat, *montado*) pot coexistir amb aquest sistema. L'existència de fons al·luvials fèrtils on es pot establir un conreu continu (arrossar, o l'equivalent en medi subtropical, l'horta), amb la gran intensitat de treball que exigeix, és favorable a la dispersió. Aquest estil d'hàbitat sembla, en els casos de Goa i de la Guinea litoral, un fenomen secundari, coexistent amb les organitzacions socials «urbanes» que l'han precedit; gràcies al fet que es conserva la disciplina col·lectiva indispensable per al manteniment dels arrossars, l'escampament de les cases es pot produir sense que els lligams entre els seus habitants deixin d'existir. Igualment, podem oposar el cas de l'agricultura itinerant amb artigat que tan aviat va acompanyada de poblacions com d'un hàbitat anàrquic i aïllat. L'exemple del Brasil se situa en un estadi d'evolució propi d'un país nou, posterior a la dissolució de la vida indígena i confrontat a la impotència de les tècniques «colonials» per organitzar integralment l'espai. L'exemple del Perú ens il·lustra sobre el traspàs de paisatges rurals dels països originaris a entorns similars, tot i que no sigui senzill destriar la part local i l'aportació de la colonització. Ras i curt, assistim a combinacions complexes on intervenen els fets de civilització i les condicions naturals. L'hàbitat, els sistemes agraris, la utilització del sòl expressen abans que res el patrimoni de tècniques, de costums o de preferències de què cada poble fa ús en les seves relacions amb la natura. Però hi ha, en el medi físic, trets que afavoreixen l'èxit. Difícilment es pot concebre l'*openfield* fora del marc de les planes i de les conques sedimentàries o dels vells sòcols ribotejats de l'Europa medial o mediterrània; hom associa de bona gana els arrossars i les hortes als amples fons al·luvials limitats per vessants drets que són un tret comú del mode-

lat de valls tropicals i subtropicals. Certament, hi ha arrossars i hortes en terrasses (Java, Sorrento, Madeira), com hi ha àrees d'*openfield* en països de muntanya. Aquests exemples no proven altra cosa que l'eficàcia i la força d'expansió de certes tècniques fora dels medis *genètics*. És tant cert que l'agricultura dels arrossars és sobretot una agricultura de plana al·luvial, com que enmig d'immensos espais intensament aprofitats i altament poblats existeixen muntanyes maleïdes amb esperits malèfics i habitades per poblacions minses i endarrerides; que les grans hortes espanyoles tradicionals ocupaven únicament els solcs al·luvials i els deltes; que l'*openfield* no s'estén fins a perdre's de vista més que en les regions on cap relleu no ha aturat les rompudes del bosc.

La civilització, ha dit Vidal de la Blache, no és més que una llarga lluita contra els obstacles naturals. Les tècniques contemporànies ens mostren cada dia en aquest terreny victòries aclaparadores. Però el món rural és, en gran part, llevat del cas d'alguns països nous altament industrialitzats, un producte de la història. Vet aquí allò que les transformacions actuals no ens han de fer oblidar. En el curs de les temptatives, dels èxits i dels fracassos que han encoratjat l'ús de certes tècniques i relegat a l'abandonament algunes altres, les civilitzacions s'han *apostat* en els medis que millor convenien a l'eficàcia dels seus instruments. «*Non, nisi parendo, vincitur*». Després d'haver-ne exagerat l'abast, els geògrafs s'errarien si abandonessin el vell aforisme de Bacon. Donar a les condicions naturals la importància que mereixen constitueix l'essència mateixa de la nostra disciplina.